

K. A. YESEVİ'NİN DİVANI-HİKMET'İNDEKİ FİİLİN KELİME OLUŞUMU

Doç. Dr. Zhuzimkul BAİYMBETOVA¹

ÖZET

Makale, K.A. Yesevi'nin Hikmet adlı eserinde fiilin üslûbunu ele almaktadır. "Divani-Hikmet" anıtının dili, çağdaş Kazak dilinin kaynağı gibidir. Orta Çağ'da yazılan eserin dilinin ses sistemi, sözcük morfolojik bileşimi, sözdizimsel yapısı ve tarih boyunca gelişim sürecinde kelime oluşum sistemi modern Kazak dili haline gelmiştir. Fiilin "Hikmet" dilindeki kelime oluşumu, modern Kazak dilinde fiilin kelime oluşumuna temel oluşturdu.

"Divani-Hikmet" çokça araştırmaya ihtiyaç duyan bir dünyadır. Eser, ne dinsel ne de dilsel açıdan derinlemesine incelenmemiştir. Hikmet'teki zarf bağlaçları ayrı bir çalışma olarak ele alınsa da eserin kelime sınıfları ve bağlaçlarla ilişkisi özel olarak ele alınmamıştır. Ayrıca eserin yazım sürecinde "Hikmet" dilinde Arapça-Farsça unsurların kullanımı oldukça yaygındır. Bu sorun, kesinlikle büyük hacimli çalışmaların yazılmasını motive edecektir.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmet Yaşavi, "Divani - Hikmet", Oğuz-Kıpçak Dili, Tasavvuf Sloganı, Türkçe Konuşan Halklar

Қ. А. ЙАСАУИДІҢ ДИУАНИ-ХИКМЕТІНДЕГІ ЕТІСТІКТІҢ СӨЗЖАСАМЫ ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада Қ.А.Йасауидің Хикметіндегі етістіктің сөзжасамы қарастырылған. «Диуани-Хикмет» ескерткішінің тілі қазіргі қазақ тілінің қайнар көзі іспеттес. Орта ғасырларда жазылған шығарманың тілінің фонетикалық жүйесі, лексикалық морфологиялық құрамы, синтаксистік құрылысы, сөзжасам жүйесі тарих бойында даму барысында қазіргі қазақ тіліндегі қалыпқа түскен. «Хикмет» тіліндегі етістіктің сөзжасамы қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің сөзжасамына негіз болған.

«Диуани-Хикмет» - көп зерттеуді қажет ететін дүние. Шығарма діни тұрғыдан да, тілдік тұрғыдан да терең зерттелмеген. «Хикметтегі» септік жалғаулары жеке зерттеу болып қарастырылғанымен, шығарманың сөз таптарына, жалғауларға қатысы арнайы қарастырылмай отыр. Оның үстіне, жұмысты жазу барысында, «Хикмет» тіліндегі араб-парсы элементтерінің қолданылуы өте жиі кездеседі. Бұл мәселе үлкен көлемді еңбек жазуға түрткі болары хақ.

Түйінді сөздер: Қожа Ахмет Иасауи, «Диуани - Хикмет», оғыз-қыпшақ тілі, суфизмнің ұраншысы, түркі тілдес халықтар

¹ ф.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ. Қазақстан Bayymbetova Z.A. Ph.D., associate professor. South Kazakhstan State Pedagogical University. Shymkent city Kazakhstan, zhuzimkul.bayymbetova@mail.ru
Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 01/04/2022–Kabul Tarihi/Accepted: 29/04/2023

КІРІСПЕ

Қожа Ахмет Иасауидің сопылық-поэтикалық «Диуани - Хикмет» («Даналық кітабы») шығармасы мен оның шәкірті Ахмет Йүгнекидің «Гибадатул-хақайық» («Ақиқат сыйы») дастанын салыстыра келіп, тілші-ғалымдар Х-ХІІ ғасыр жазба ескерткіштерін Қараханид әдеби тілінің дәстүріндегі «і» тобындағы оғыз-қыпшақ тілінде (кей деректер бойынша шағатай тілі) жазылған туындылар дейді. Н.А. Баскаковтың айтуынша, салыстырмалы түрде Х-ХІІ ғасырларда қолданыста болған тілдер қарлұқ тобына енеді. Бұл топ тілдері Қараханид дәуірінде, бір жағынан, тәжік, екінші жағынан Орта Азияның басқа да иран тілдерімен байланысы, яғни шығыс пен батыс тілдерінің байланысы нәтижесінде пайда болған. Түркі тілдерінің қарлұқ тобы екі тілдік топқа бөлінеді: Көне екі тіл - Қараханид мемлекетінің тілі (Х-ХІ ғ.ғ.) мен «Қисас-ул-әнбия» («Пайғамбарлар туралы аңыз») ескерткішінің тілін біріктірген қарлұқ-ұйғыр тобы. 2. Қожа Ахмет шығармасының тілі - хорезм тілі (ХІІғ.) мен қарлұқ тілін біріктірген қарлұқ-хорезм, Шығыс Алтын Орда тілі, шағатай тілі, ескі өзбек тілдері мен қазіргі өзбек және ұйғыр тілдер тобы. Бұл тілдер тобы алғашында Қараханид, кейін Хорезм мемлекеттерінің құрамына енген ягма, түргеш, қарлұқ, түкей, ұйғыр тайпаларының өзара қарым-қатынасы нәтижесінде пайда болған. Қарлұқ-хорезм тобын хронологиясы жағынан соңғы кезеңге жататын әдеби және ауызекі тілдер құраған. Бұл тілдердің ішіндегі ең көнесі - ХІІ ғасырда ауызекі тіл негізінде жазылып, оғыз-қыпшақ тілдерінің ерекшеліктерін аса көп көлемде сипаттаған Қожа Ахмет Иасауидың «Диуани-Хикмет» шығармасының тілі. Йасауи хикметтерінің тілін оның шәкірттерінің әдеби тілі секілді (мысалы, хорезмдік Сүлеймен Бақырғанидың (Хәкім-ата) оғыз-қыпшақ және қараханид әдеби тілі негізіндегі еңбектері) шартты түрде орта ғасырлық қараханид-хорезм тіліне жатқызуға болады. Қарлұқ-хорезм тобына Н.А.Баскаков мына тілдерді жатқызады. 1) Қарлұқ-хорезм («Диуани-Хикмет» пен Сүлеймен Бақырғани шығармаларының тілі), 2) Жошы ұлысының Алтын Орда тілі (шығыс варианты), 3) Шағатай ұлысының шағатай тілі, 4) Әмір Темір дәуіріне жататын апогейлердің көне өзбек тілі, 5) Жаңа ұйғыр және өзбек тілінің диалектілері.

1. ҚОЖА АХМЕТ ИБН ИБРАҺИМ ИБН ӘЛИ

(Қожа Ахмет Иасауи) деректерге қарағанда, 1103 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының орталығы Шымкент қаласынан 20-30 шақырым жерде орналасқан Сайрам қаласында (басқа деректерде қазіргі Түркістан (бұрынғы Иасы) қаласында) атақты ғұлама Ибраһимнің отбасында дүниеге келген. Әкесі Ибраһим ұстазы Мұса шайықтың қызы Айшаға үйленіп, одан бір қыз (Гауһар-Шаһназ) және бір ұл (Ахмет) көреді. Міне, осындай ғұлама отбасында дүниеге келген Қожа Ахмет Иасауи - Орта Азия аймағына кең тараған сопылық идеяның негізгі насихатшысы.

Ахмет Иасауидің туған жылы деректер мен кейбір материалдар бойынша нақтыланғанымен, ақынның өлген жылы белгісіз. Атақты түрік ғалымы М.Ф. Көпрүлізаде Йасауидің 120 жас жасаған деп жорамалдаса, академик В. А. Гордлевский және қазақтың атақты жазушысы Ж. Аймауытовта осы пікірді толық қуаттайды.

Басқа зерттеушілердің пікірінше, ақынның өлген күні оның жер астына түскенінен, яғни 63 жасынан басталады. Алайда, бұл айтылғандардың бәрі - нақты мәлімет-терге сүйенбей айтылған болжамдар ғана. Өмір сүрген уақыты туралы ақынның өзі Хикметінің 22-жолдарында (1897 жылы Ыстамболда басылған нұсқасында) бұлтартпастай дәлелдеп кеткен. Бірақ оған әлі күнге дейін ешкім зер салып қарамаған:

*Иер устида улмас бурун тирик улдим,
Алтмиш учта суннат деди ештиб билдим.
Иер астида жаным била қуллик қилдим,
Ештиб, уқиб иерга кирди Кул Қожа Ахмад.
Иаранлардан фаиз уа фатук алалмадим,
Иуз игирма бешка кирдим билалмадим.
Хақ тағала тағатларин қилалмадим,
Ештиб, уқиб иерга кирди кул Қожа Ахмад.*

Сонымен, ақынның өз дәлелдеуіндегі 125 жасты есепке ала отырып, оның 1228 жылы қайтыс болғанын анықтауға болады. Жастай шешесінен, жеті жасында әкесінен жетім қалған Қожа Ахмет әпкесі Гауһар-Шаһназдың қолында өседі. Ер жете келе ақын шығыстағы дін орталығы - Бұхара қаласындағы Ж. Хамаданидің діни медресесінде оқып білім алады. Қожа Ахметтің заманы түркі тайпаларының бастары қосылып, құдіреті күшті елге айналуға бет бұрған ислам діннің үстемдік құра бастаған кезі болған. Бұл кез IX-XII ғасырлар аралығында билік еткен Қараханид әулетінің алғаш рет ислам дінін қабылдауымен бірге оны идеологиялық деңгейге көтеріп, мұсылмандықтың жерсінуіне, жергілікті халықтың өзіне тән әдет-ғұрпы, салт-санасымен үйлесіп кетуіне де ықпал еткен заман болған. Е. Бертельс Қожа Ахмет Йасауи туындысының жанрлық сипатына ерекше мән берген: «Оның жырлары күні бүгінге дейін қазақ даласынан Кіші Азияға кеңінен тараған фольклорлық лириканың түрлерімен сырттай ұқсас болып отырады. Бұл ерекшелікті сопылық әдебиетте алғаш рет Иасауи бастап тұрақтандырды. Осыдан кейін өзге елдердің дәруіштік поэзиясында да бұл үрдіс жалғасын тапты, сөйтіп жазба поэзия мен фольклордың байланысы бұдан былай жаңа сипат алды»[1, 264-265].

1.1. Иасауидің өмірге көзқарасы мен танымы

Иасауидің өмірге көзқарасы мен танымын ашуға көмектесетін құнды деректердің бірі - әкесі Ибраһим Ата жазып қалдырған «Насабнама» атты шежіре, екіншісі - ақынның өз шығармасы «Диуани-Хикмет» болса, үшіншісі - соңғы жылдары табылған «Рисала» (екінші аты – «Миратул-Кулуб»-«Көңіл айнасы») трактаты. «Рисалада» ойшыл ақын өзінің дүниеге көзқарас-танымын, ислам діні мен шарифат жолдарының мән-жайын, фәни және бақи өмірдің айырма-парқын, осыған орай адамдар арасындағы қарым-қатынас мәселелерін жүйелі түрде ашып талдайды. «Диуани-Хикмет» туындысының Қожа Ахмет Йасауидің өз қолымен жазған нұсқасы жоқ. «Диуани Хикметтің» мәтіні ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, ауызекі тілде дін ұстаған көзі ашық зиялы жандардың, шәкірттерінің, молдалардың, қағаз бетіне түсірген қолжазбалары.

Ескерткіштің көптеген нұсқалары әртүрлі қалаларда баспадан шыққан, ең көнесі 1105 жылы (жаңаша 1693ж.) Стамбулда жарық көрген. Қазір бұл нұсқа Стамбулдағы Вафик-паша кітапханасында сақтаулы. Осымен тұтас қолжазба нұсқасы Самарқандтан академик К.Т. Залеман алып шыққан, қазіргі кезде Санкт-Петербуркте сақтаулы.

Хикмет тіл тұрғысынан мүлде зерттелмеді деп айта алмаймыз. Еңбектің қазақ тіліне аударылу мәселесін қарастырып жүрген түрік маманы Рамазан Чақырдың «... сенімді жазу нұсқасының болмауы «Диуани-Хикметті» тіл тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік бермеді» деген пікірін еске түсірсек[2,18]. еңбектің осы кезге дейін тілдік жағынан түбегейлі зерттелінбей келгендігіне дәлел. Хикметтердің жазылу тарихын, поэтикасын, әлеуметтік бағыт-бағдарын тұңғыш рет әдебиеттану ғылымы тұрғысынан түрік ғалымы Мұхаммад Фуад Көпрулу-заде жан-жақты зерттеп, 1918 жылы ол туралы келелі ғылыми еңбек жазған. В.Радлов, Н.Баскаков, В.Кондратьев, А.Боровков, Ә.Наджип т.б. зерттеушілерінде хикмет тілі азын-аулақ қарастырылған.

Р.Сыздықова хикметтерді зерттеу қажеттіліктерін былайша көрсетеді: 1). Йасауи хикметтері барлық параметрі жағынан қазіргі түркі тілдерінің қайсысына да жақын деген проблемасын шешу; 2). Ахмет Йасауи түркі халықтар арасында жалпы Исламды уағыздаушы емес, осы діннің бір сектасы - суфизмнің ұраншысы, оның түркі тілдес халықтар тармағының негізін қалаушы деп танысақ, бұл жолда сопының жасаған құралын, амалын іздестіруге мәжбүрміз. Ол құрал – поэтикалық дүниесі - хикметтері мен мистикалық сопылар мектебі. Демек, Йасауи өлең жазғанда өзінің «Құдай берген» ақындық құдіретін таныту үшін емес, сол дарынды сопылық қызметке жеге білу мақсатын көздеді. Сол себептен осы поэзияның жергілікті бұқара халыққа түсінікті болуын, сезімдеріне тиетін әсерлі, әдемі болуын қарастырған. Демек, бұл түсініктіліктің, әдеміліктің сырына үңілу үшін оның тілін талдап-тану қажеттігі туады. 3). Йасауи хикметтері - белгілі бір дәуірдегі және ортадағы әдеби тілдің үлгісі. Мәселен, Ә.Нәжіп оны қарлұқ-ұйғыр жазба тілінен өзгеше қалыптасқан екінші аралас тіл - қыпшақ-оғыз әдеби тілі деп санама, Н.А. Баскаков хикметтерді оғыз-қыпшақ диалектісінің негізінде жазылған хорезм әдеби тілінің нормаларын көрсететін тіл деп табады... Осындай пікірлердің қарама-қайшылығын шешу үшін алдымен Йасауи тілі жеке қалыптасқан әдеби тіл дәстүрі ме, болмаса, қай тілдер тобының негізінде пайда болған, оның сол кездерде, өз тұсында және бұдан кейін де өріс алған әдеби тіл үлгілерінен айырым белгілері қандай деген проблемаларға бару керек. Бұл орайда да Йасауи тілін зерттеу қажеттілігі даусыз.4). Хикметтер - белгілі бір поэтикалық дәстүрдің үлгісі, ол дәстүр түркі халықтарының сол кездегі ауыз әдебиеті үлгілеріне негізделме, араб пен парсы поэзиясының әсерін қабылдады ма, кейінгі жеті ғасыр бойына өзгеріске ұшырады ма, ұшыраса қай поэтикалық мектептің ықпалына түсті деген сияқты түркі өлең-сөзі тарихына үңілетін проблемаларды шешу үшін де Йасауи мұрасына назар аударып, оның тілдік-эстетикалық сипатын зерттеудің мәні зор. 5). Йасауи поэзиясы соңғы сегіз ғасырға жуық уақыт ішінде ауызша да, жазбаша да түрде қыпшақ даласын, Еділ мен Жайық бойын, Қырым түбегі мен Кіші Азияны мекендеген түркі тайпалары арасында кеңінен тарап, біздің күндерімізге жетіп

отыр. К.Абдрахманова «Қожа Ахмет Йасауидің «Диуан-и-хикмет» тіліндегі септік жалғауларының сипаты» атты кандидаттық диссертация қорғалды. Р.Сыздықтың «Йасауи хикметтерінің тілі» деген зерттеуі жарық көрді.

1.2. Йасауи шығармалары

Йасауи шығармалары қазақ, түрік және басқа тілдерде 30 рет, орыс тілінде 16 рет жарияланған. 2. Йасауидің шығармасы туралы қазақ тілінде - 11, орыс тілінде 53 зерттеулер мен ғылыми мақалалар жарияланған. 3. Йасауидің өзі туралы қазақ тілінде 82 монография мен ғылыми мақалалар жазылған.

Етістік – қазақ тіліндегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделілерінің бірі. Оның күрделілігі лексика-семантикалық сипатынан, грамматикалық формалары мен категорияларының көптігінен, синтаксистік қызметінен айқын көрінеді. Етістіктің осындай сан қырларын зерттеуге арналған еңбектер аз жазылмаса да, оның грамматикалық категория ретіндегі барлық ерекшелігі танылып, толық зерттелді деуге бола қоймас. Өйткені етістіктің лексика-семантикалық сипатын, грамматикалық ерекшеліктерін зерттеуде толықтыра түсуді қажет ететін тұстар, сондай-ақ жекеленген мәселелердің төңірегінде ала-құла пікірлер де кездеседі. Қазақ тіліндегі етістік түбірі-нақтылауды қажет ететін сондай тұстардың бірі.

Морфологиялық құрылымы жағынан етістіктер жалаң етістіктер, туынды етістіктер болып бөлінеді. Түбір етістіктер түбір, жұрнақ деп бөлшектеуге келмейді. Етістік түбірі тарихи дамып отыратындықтан, олардың қатары бірте-бірте толығып, түбір етістіктердің ішінде туынды етістік болып жұмсала келіп, бірте-бірте түбір мен қосымшаға ажырамайтындай болып кеткен етістіктер бар. Сол сияқты бұрын қазіргі тіркескен сөзінен бөлек қолданылған етістіктердің көне замандарда бірігіп қолданылған етістіктер болғандығын жиналған материалдар дәлелдейді.

2. ОРХОН ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Орхон ескерткіштеріндегі етістіктердің құрамы қазіргі қазақ тіліндегідей түбір мен қосымша морфемаларға бөлінеді. Қосымша морфемалар тұлғалық жағынан да мағыналық жағынан да дербестігі жоқ, тек түбір морфемаларға қосылғанда ғана грамматикалық мағынаға еге болып қолданылған.

Түбір морфемалар сөздердің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін сөз мағынасының негізгі ұйытқысы ретінде көрінеді. Орхон ескерткіштеріндегі етістіктер түбір морфема, қосымша морфема болып қолданылған, бірақ ескерткіштердегі етістіктердің бәрі бір формада тұра бермеген. Кейде түбір тұлғалы (түбір морфема), кейде түбір мен қосымша морфемалы болып отырған. Мысалы: *ағ, ай-айт, ег-майыстыр, ет, ба-байла, ін-төмен түс, іл, іч, қач-қаш, сео-сүй, көр, ті-айт, сық, сұр-қу* т.б. етістіктерді алсақ, ешбір қосымшасыз түбір тұлғада тұрып жалаң қолданылған етістіктер. Бұлар негізгі морфемалар, негізгі тұлғалар.

Орхон ескерткіштерінде кездесетін *ағыт, атлат-аттандыр, есітгіл, есідің-есітіңдер, ігіл-жоғарылат, ічігір-бағындыр, йабрыт-әлсірет, иағыт-жапқыз, иараматты-жарамады, қалдиур-қалар, еклур-келтір, сөзлеш-сөйлес, сүле-соғыс, сүңіс-соғыс, тапла-тапта* т.б. сөздер жалаң түбірлер емес, *ақ, ат, ес, иап-жап, йара-жара, қал, кел, сөз, сү-соқ, тап* т.б. түбір тұлғалар мен түбір морфемалар мен *-ыт, -лат, -імгіл, іл, -ігір, -рыт, -ыт, матты, -йур, -леш, -ле, -ла* т.б. қосымшаларынан құралған Бұл етістіктер түбір морфемалар мен грамматикалық көмекші морфемалардан құралған. Біз бұл мысалдардан Орхон ескерткіштерінің екі түрлі түрін көреміз. Бірінде ешбір қосымшасыз түбір етістіктерді, екіншісінде қосымша морфемалы туынды етістік түрінде қолданылған. Орхон ескерткіштеріндегі етістіктер жалаң етістіктер болып қолданылумен шектелмейді. Ескерткіштерде біріккен, қосарланған, тіркескен етістіктер жиі ұшырасады. Ол етістіктердің құрамы түбір морфема мен көмекші морфемадан ғана құралмайды. Ол етістіктер кем дегенде дербес екі етістіктен құралған да, оларды түбір морфема, көмекші морфема деп бөлуді қажет етпейді. Олардың сөздік құрамындағы жеке етістіктер сол қолданыстағы күйінде бүтін тұлға, бүтін бір морфема ретінде танылады. Сөйтіп күрделі етістік құраушы морфемалар ретінде танылады.

2.1. Түбір – сөздер

Түбір – сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін мағыналы түпкі бөлшегі екені белгілі. Етістік түбірінің өзіндік ерекшеліктері оның лексика-грамматикалық сипатынан туындайды. Қазақ тіліндегі етістіктің түбірі сыртқы тұлғасы жағынан бұйрық райдың 2 жақ жекеше анайы тұлғасымен сәйкес келеді. Сол себепті қазақ тілі грамматикаларында, оқулықтарда арнайы зерттеу еңбектерінде «етістіктің түбірі - бұйрық райдың 2 жағы» деп, екеуінің арасында тепе-теңдік белгісі қойылады. «Бұйрық мағына түбір етістіктің өзінде берілген, сондықтан бұйрықтың қай жаққа қатысын білдіру үшін етістікке тек жіктік жалғау жалғанады. Қазақ тілінде етістіктің бастапқы түрі бұйрық райдың 2 жақ жекеше түріне ұқсас болып саналады. Әрине, бұл екеуі екі басқа тұлға екені айқын, алайда көріністері бірдей. Бұйрық райдың арнайы көрсеткіші болмаған соң түбірге сәйкес келетіндей сыртқы көрінісі ғана болады. Етістіктің морфологиялық белгілері мынадай: етістіктің түбірі 2 жақтың бұйрық райы болады да, оның басқа түрлері оның осы формасына қосымшалар қосу арқылы жасалады. Яғни оның морфологиялық категориялары бұйрық райдан өрбіп жатады: оқы- -йтын, -ғалы, -й, -ған, -ып, -с, -ды т.б.

Етістік түбірін арнайы зерттеген А.Хасенова етістік түбірі туралы былай дейді: «Түбір сөз немесе түбір тұлға деп аталатын термин тұрғысынан келгенде, етістіктің басқа сөз таптарынан өзіндік ерекшелігі бар. Ол мейлі негізгі я туынды түбір (біт, өкін, өйтіп, өйтпегенде) дара я күрделі (біліп ал) тұлғаларда келгенмен, шақ, рай, т.б. грамматикалық категориялардың белгілі мағыналарында қолданылады. Осы келтірілген әрбір етістік 2 жақтың жекеше анайы түрінде қаратыла айтылып (*сен оны біліп ал*), бұйрық рай, клер шақ мәнін білдіреді. Былайша айтқанда, бұл грамматикалық мағыналар етістік түбіріне тән қасиеттер болып саналады [3,35].

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалатын сөзжасам жүйесін категориялық маңыздылығы мен қызметіне қарай қазіргі тіл білімінде үш топқа бөліп қарайды: сөз тудырушы қосымшалар, сөз тұлғасын өзгертуші қосымшалар, осы екеуіне де ортақ болып келетін қосымшалар.

2.2. Қазіргі қазақ тіл білімі

Қазіргі қазақ тіл білімінде бұл аталған қосымшалар «жалғау» және «жұрнақ» деп бөлінеді. Мұндай аффикстерді А. Ысқақов «Сөз жалғастыратын формалар», «сөз түрлендіретін формалар», «сөз тудыратын формалар» деп бөледі [4.84]. Ал Ә.Ибатов аталған қосымшаларды «сөзжасам, сөзтүрлем, сөзбайлам» қосымшалары деген атаулармен өзгертеді.

Есім сөздерден етістік жасайтын жұрнақтардың мағынасы әртүрлілігіне байланысты олар түрлі мағыналы туынды түбір етістік жасайды. Есім сөз таптарынан зат есім, сын есім, сан есімдерден синтетикалық жолмен туынды түбір етістік жасауға негіз болу жағынан да өзара жақын, біркелкі жүйе жасайды да, белгілі бір семантикалық топтар құрайды. Есім сөз таптарынан туынды түбір етістік жасайтын аффикстердің саны көп. Олардың қолданылу шеңбері де, беретін лексикалық мәні де бірдей емес екенін жоғарыда айттық. Осымен байланысты туынды түбір етістік жұрнақтары мағынасына қарай топтастырылып беріледі.

Қ.А.Йасауидің «Хикмет жинақ», Алматы:«Жалын» баспасынан 1998 жылы шыққан еңбегіндегі туынды түбір етістік жұрнақтарының мағынасына қарай жасалуына тоқталайық [5].

1. Нақтылы заттық ұғымды қимылға айналдыратын жұрнақтар

Дене мүшелері атауларына жалғанып, қимылды білдіретін туынды түбір етістіктер жасайтын жұрнақтар:

-ла, -ле қосымшалары арқылы:

«Фиммул-яқин» шариғатын құздап уттим -

«Фиммул-иақин» шариғатты көздеп өттім [11. 661]

Хақ тағала рафиқласа бир дем урмай -

Хақ тағала қолдаса тіптен оңай [15. 792]

Ридаятни көриб хаққа сөзлаштим мен -

Кереметті көріп Хақпен тілдестім мен [3. 325]

Хақ тағала рафиқдаса бир дем урмай-

Хақ тағала қолдаса тіптен оңай [15. 792]

Ридуаятни көриб хаққа сөзлаштим мен -

Кереметті көріп Хақпен Тілдестім мен [3. 325].

II. Негіз сөздегі сындық белгіні қимылға айналдыратын жұрнақтар

Түрлі сындық белгінің белгілі бір түске көшу қимылын жасайтын жұрнақ *-ғай* қосымшасы арқылы:

Чин умматни рақи мисли саман ирур -

Шын үмбетің сарғайып болар [65. 3382]

Кани иузи сарғайыб, каһи иолида гариб -

Кейде жүзі сарғайып, ғашық жолында боп ғаріп [44. 1775]

-ар, -ер қосымшалары арқылы:

Сач уа сахал көб агарди, көңлим қара -

Шаш пен сақал ағарды, көңілім қара [5. 321]

III. Негізгі сындық белгіге көшу қимылын жасайтын жұрнақтар

Түрлі сындық белгіні қимыл әрекетке айналдыратын етістік жұрнақтары белсенді қызмет атқарады. Олар:

-ла, -л қосымшалары арқылы:

Ғақба сари жадалдатып мундан кучар -

Ол дүниеге жеделдетіп, мұнан көшер [12. 704]

«Фана фи Алла» мақамиға иадуклашти -

«Фана фи Алла» мақамына жуықтасты [17. 884]

Аларни сұхбатини хошласам мен -

Олардың сұхбаттарын қоштасам мен [63. 3285]

Ғақфа сари жадал қылыб мундин кучар -

Ол дүниеге жеделдетіп мұнан көшер [12. 704]

IV. Негіз сөздің мағынасынан дыбысқа қатысты (еліктеу сөздерден) етістік жасайтын жұрнақтар *-ла, -ле* қосымшалары арқылы:

Баянбанда иалғуз қаздик нале қылсам -

Шөл далада жалғыз құдай қаңқылдасам [30. 1261]

Ғишқ шаддати тығиян қылса бир дем қоймас -

Ғашық өрті лапылдаса жанды қоймас [12. 672]

Етістіктен етістік жасайтын жұрнақтарға негізінен лексикалық мағынаны түрлендіруші жұрнақтар жатады. Етістіктің лексикалық мағынасын түрлендіретін жұрнақтары деп етістік негіздің лексикалық мағынасын сақтай отырып, оған түрлі үстеме мағына қосатын жұрнақтары аталады.

Етістіктен етістіктің жасалуы екіге бөлінеді, етістіктегі лексикалық мағынаны түрлендіру, етістіктегі лексикалық мағынаға объектілік, субъектілік мағыналар қосып түрлендіретін жұрнақтар. Осы жұрнақтардың хикмет тілінде кездесу жолдарынан мысал келтірейік. I. Етістіктегі лексикалық мағынаны түрлендіретін жұрнақтар

Түбір етістіктегі лексикалық мағынаны түрлендіретін жұрнақтар көп емес, олардың көбі өнімсіз жұрнақтар, тіпті туынды түбірлерде кездесетіндері де бар, мәселен, -ла, -ле қосымшалары:

Аяғымдин тутиб сураб көрге атин -

Аяғымнан сүйрелеп көрге атыңдар [4. 250]

-ы қосымшасы:

Ланкар туриб, белин басыб, ианшитим мана -

Салмақ салып, белін басып, жаныштым міне.

Қимылға субъектілік, объектілік мән қосатын жұрнақтар, Хикметтер тілінде *-ын, -ін, -н* аффикстері арқылы жасалған өздік етіс формалары төмендегі мысалдарда көрінеді:

Инсар қылыб Алла мейри толғанмидим -

Ынсап қылып Алла мейірін толғанбадым [5. 310]

Астанасин иастанибан изин өбтим -

Астанасын жастанып, ізін өбтім [4. 263]

Ей, муъминлар, тағат қылыб таянмаңыз -

Ей, мұсылмандар, тағат қылып таянбаңыз [60. 3119]

Жоғарыда кейбір етістіктер қимылдың субъектісі айтылған және ол субъекті әрі объекті екенін білдіретін *-ын, -ін, -н* аффиксі қолданылатынын айтқан болатынбыз. Бұл етістік формасы көбінесе *-л, -ыл, -іл* аффиксі арқылы жасалады. Яғни, *-ын, -ін, -н* өздік етіс қосымшасының орнына осы мәнде жұмсалатын *-ыл, -іл, -л* аффиксі жұмсалады.

Бұл қосымша арқылы жасалған етістіктер «Хикмет» тілінде де кездескен. Мысалы:

Уч уз мулла иғылыб битти куб риуаят -

Үш жүз молда жиылып айтты көп риуаят [11. 599]

Иетмиш мың фаршиталар иығылыб келди -

Жетпіс мың періштелер жиылып келді [2. 159]

Жамла гишқ иығылыб барғай барчанича -

Барлық ғашық жиылып барғай құзырына [27. 1164]

-ыл, -іл, -л жұрнағы түбір етістіктерге жалғанып, оған қимыл иесінің белгісіздігін білдіретін мән қосу үшін қолданылатынын да білдіреді. Мысалы: *егін орылды, шөп шабылды, ән айтылды* т.б. Мұндағы етістіктердегі қимылды кім жасағаны белгісіз, ол аталмаған. Бұл аффикс өздік етістің *-ыл, -іл, -л* формасымен омонимдес болып табылғанымен, онымен салыстырғанда, мағынасы екі түрлі. Бұл аффикс тіл білімінде ырықсыз етіс деп аталады. Ырықсыз етіс сөйлемде қимыл иесі субъекті баяндалмай, іске асырылушы объектіні білдіреді.

«Хикметте» аталған аффикс арқылы жасалған ырықсыз етіс формалары төмендегі мысалдарда көрінеді:

Хикмат айт деб баиларимга нур сачилди -

Хикмет айт деп басыма нұр шашылды [2. 174]

Парту салыб Аллаузи назар қылды -

Алланың нұры шашылып, назар салды [11. 593]

«Уашиқа» деб дидарини курдим мана -

Ашылды деп дидарын көрдім міне [11. 594]

Хикаятда бимең мундағ келтурдилар -

-дыр, -дір жұрнағы. Бұл жұрнақ түбір етістікке жалғанып, қимылдың тыңдаушы мен сөйлеушіден басқа үшінші адамға жасататынын білдіреді. Мұны қазіргі қазақ тілінде өзгелік етіс деген атаумен түсіндіреді. Мысалы: *хат жаздыр, кітапты алдыр, оны келтір* т.б.

«Хикмет» тілінде бұл қосымша арқылы жасалған етістіктердің кездесуі мына мысалдарда көрінеді:

Уриб-соқиб дуниа гақыбын қойдырдилар -

Ұрып-соғып дүние қызығынан бездірді [4. 275]

Тағала Алла гашиқларга берди гишиқин -

Алла Тағала ғашықтарды ынтықтырды [12. 663]

Гишиқы текса куйдиргиси жан уа танни -

Ғашық болсаң күйдіреді жан мен тәнді [27. 1159]

Қағба ешигин аштурган, барча бетни сіндурган -

Қағба есігін аштырған, барша жүзді бұлдырған [53. 2029]

Өзгелік етістік жоғарыда айтылған қосымшасы беретін мағынаны *-қыз, -кіз, -т, -ыр, -ір* жұрнақтары да береді. Мысалы: *өлең айтқыз, уәде бергіз, оны сөйлет, үйді жинат* т.б.

Бұл қосымшалар арқылы жасалған етістіктердің хикмет тіліндегі көрінісін мына мысалдардан байқауға болады:

-т қосымшасы:

Пирту салыб дидарини хақ курсатти -

Нұрын шашып дидарын хақ көрсетті [8. 479]

Нафсим мени куб иугуртти хаққа бакмай -

Нәпсі мені көп жүгіртті хаққа батпай [9. 537]

Ей, бихабар, хаққа куңил иугуртмадиң -

Ей, бейхабар, хаққа көңіл жүгіртпедің [11. 647]

Пирмуган хади больб иолга салса -

Мохаббатни шарабидин ичурмаса -

Махаббат шарабынан ішірмесе [32. 1323]

Аталған жұрнақтар етістік түбірден етістік жасайтын өнімді жұрнақтар болып табылады. Ал өнімсіз жұрнақтардың қатарында қазіргі тілімізде етістіктің ортақ етіс категориясын жасайтын *-ыс, -іс, -с* қосымшасы. Әдетте, *-ыс, -іс, -с* жұрнағы түбір етістікке жалғанып, оған қимылдың бірнеше субъектіге ортақтығын білдіретін мағына қосады. Мысалы: *Олар асықпай, ұзақ сөйлесті.*

«Хикмет» тілінде *-ыс, -іс, -с* формасы арқылы жасалған етістікке мысал боларлық сөйлемдердің аз кездеседі. Олар бірлі-екілі өлең жолдарында кездеседі.

Әскер түзеп, шайтанмен мен ұрыстым —

Лашкар тузаб шайтан бирлы мен уриштим [5, 299]

Тіл дамуының барлық кезеңдерінде етістік тудырушы *-ла, -ле* жұрнағы өнімді жұрнақ екені хикмет тіліндегі етістік сөзжасамын қарастыру барысында да дәлелденді. Етістіктің етіс категориясында түрленуі хикмет тілінде де өнімді құбылыс.

Сөздердің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы синтетикалық тәсілмен қатар дамып келе жатқан көне тәсіл. Хикметтегі сөздер синтетикалық тәсіл арқылы да, аналитикалық тәсіл арқылы да жасалған. Хикметте туынды сөздер, біріккен, тіркескен сөздер көптеп қолданылған.

Зерттеушілер тіркескен күрделі етістіктер құрамында кездесетін отыз етістіктің көне түркі тілінде де көмекші етістік қызметін атқарғанын атап көрсетеді.

«Хикмет» тілінде көсемшенің *-н, -ын, -ін, -а, -е, -й* формалары арқылы жасалған тіркескен күрделі етістіктер жиі кездеседі. Хикметтегі өнімді жұрнақ көсемшенің *-ын, -ін, -н* тұлғасы арқылы жасалған күрделі етістіктер:

Иолны тамай хайран болиб қалдым мана -

Жол таба алмай қайран болып қалдым міне [15. 810]

Улиб барсам хасрат меңа йетар, достлар —

Өліп қалсам, қасірет маған жетер, достар [32. 1350]

Миниб чиқса дүлдүлге иерга тушар зилзала -

Мініп шықса дүлдүлге түсер сізлзала [55. 2027]

Хақ иошга кириб болмас пак болмасаң -

Хақ жолына кіріп болмас пәк болмасаң [16. 857]

Еки иашимда пайғамбарлар кемеб курди -

Екі жаста пайғамбарлар келіп көрді [2. 138]

Көсемшенің *-ын, -ін, -н* жұрнағы арқылы жасалған күрделі тіркескен етістіктердің саны хикмет тілінде жүзден асып жығылады.

Сөз жасау белсенділігі жағынан орташа деңгейде болып табылатын *-а, -е, -й* жұрнағы арқылы жасалған күрделі етістіктер хикмет тілінде аз кездеспейді. Енді соларға мысал келтіріп өтейік:

Бу нечикрух танга кирмай тапти хамал -

Бұл неткен рух тэнге кірмей тапқан жамал [2. 106]

Токуз сагат туралмидим, кукка учтим -

Тоғыз сағат тұра алмадым, көкке ұштым [2. 126]

Алти иашта тұрмай качтым халаикдин -

Алты жаста тұра қаштым халайықтан [2. 149]

Ғашық иолида бола алмадим мысал тараб -

-а, -е, -й қосымшасы арқылы жасалған күрделі етістіктер хикмет тілінде өте жиі ұшырасады.

Көсемшенің *-ып, -іп, -п* және *-а, -е, -й* формалары арқылы толымды көмекші етістіктермен жасалған күрделі тіркескен етістіктер хикмет тілінде белсенді қызмет атқарады.

Қазіргі қазақ тіліндегі өнімсіз жұрнақ болып саналатын көсемшенің *-ғалы, -гелі* қосымшасы арқылы жасалған күрделі етістік хикмет тілінде кездеспейді.

Құранды етістік жасауда белсенді қызмет атқаратын ет көмекші етістігінің қазір қызметі біршама бәсеңдеген. Қазіргі тілімізде бұл етістік мына сөздердің құрамында кездеседі: *сәлем қыл, міндет қыл, адам қыл, ойран қыл, үміт қыл. тәубә қыл, жазым қыл, жоқ қыл* т.б.

-қыл көмекші етістігі арқылы жасалған құранды етістіктер хикмет тілінде өте актив қолданылады. Олар *ет* көмекші етістігінің орнына қолданылған.

Дуниядаги куртуа курилар қылды салам -

Ұшқан құс, құрт-құмырсқа етті сәлем [3.219]

Жануа дилим аңа фида қылдым мана -

Жан-тәнімді оған пида еттім міне [3. 228]

Рузи қылды, жаннат куриб хорлар куштим -

Несібе етті, жаннат кіріп хорлар құштым [3. 211]

Башидин аяқ гафлатларим раһа қылды -

Бастан-аяқ надандықтан азат етті [7. 434]

Руз, махшар рахим етмисаң, халим табан -

Махшар күні рахым еткін халим нашар [5. 322].

Қазіргі қазақ тілінде құранды етістікт *- бол* көмекші етістігі арқылы да жасалады. Мысалы: *жақсы бол, адам бол, мерт бол, үйір бол, ғашық бол, қабыл бол, жігіт бол, ырза бол* т.б.

Хикмет тілінде *бол* көмекші етістігі арқылы біршама етістіктер жасалған. Олар құранды етістіктің өнімді түрі *ет* көмекші етістігінің мағынасында қолданылған. Мұны мына мысалдардан көруге болады:

Қаниғ болыб шауқ шарабин ичтим мана -
 Қанағат етіп сауық шарабын іштім міне [1. 20]
Мен игирма екі иашта фана болдым -
 Мен жиырма екі жасқа толып, жігіт болдым [4. 237]
Мархам болыб, чин дартликка дауа болдым -
 Шипа болып, шын дертке дауа болдым [4. 239]
Андагмазлум иолда болса, һамдам болғыл -
 Көре қалсаң мүсәпірді сырлас бағыл [1. 10]

«Хикмет» тілінде мысалға келтірілгендей *бол* етістігі арқылы құранды етістіктер жиі жасалған. Ал кейбір көмекші етістіктер *тарт, ат, соқ, бер, ұр* арқылы бірлі-жарым ғана құранды етістіктер жасалады. Мысалы: *сарғыш тартты, әуреге түсті, гүл атты, телефон соқ, тап берді, тарс ұрды*. Бұл етістіктер қазіргі қазақ тілінде сөз тіркестері құрамында ғана кездеседі. Хикмет тілінде тек *тарт* көмекші етістігі арқылы жасалған құранды етістіктер бірлі-жарым сөйлемдерде ғана кездескен. Мысалы:

Ғарф ғашық болай десең алаш тартқыл -
 Білгір ғашық болам десең, азап тартқын [32. 1339]
Ғариблигда мехнат тартыб болды хабиб -
 Ғаріптікте азап тартып, сүйді жанып [1. 22]
Жафа тартиб яратқанға болды кариб -
 Жапа тартып жаратқанға келгені анық [1. 23].

Күрделі етістіктердің бір тобы - қосарланған күрделі етістіктер. Қосарланған етістіктер деп екі сыңары да етістіктен жасалған қос сөздер аталады. Қосарланған етістіктерді де қайталама және қосарлама деп жіктей отырып, олардың хикмет тілінде кездесуінен де сипаттама беріп кетейік.

Қосарлама қосарланған етістіктер:
Мақтаб бариб, қайнаб, тошб-таштим мана -
 Мектеп көріп, қайнап толып-тастым міне [1. 68]
Куюб-пишиб иурак, бағриң езиг дагла -
 Күйіп-піскен жүрек-бауырыңды отқа бұла [61. 3220]
Махаббатни оти бирлан куюб-ташкан -
 Махаббаттың отымен күйіп-жанған [62. 3257]
Хақ иолида куюб-ианыб бир иан олур -
 Хақ жолында күйіп-жанып шоқ болар [33. 1401]
Бу нечик от: куймай-ианмай бир иан болдым -
Һиммат берсаң шум нафсимгаурсам-табар -
 Қанағат берсең сүм нәпсімді ұрып-тебем [7. 419]

Қайталама қосарланған етістіктерге хикмет тілінде азын-аулақ мысалдар кездесті:

Алла ядин айта-айта уала болдым -

Алла атын айта-айта ашық болдым [1. 82]

Зикир сирини айта-айта қылсан тамам -

Зікір сырын айта-айта қылсам тамам [29. 1236]

Жан чигарда иглай-иглай кетар, достлар -

Жан шығарда жылай-жылай кетер достар [31. 1318]

Қазақ тілінде де, басқа түркі тілдері сияқты фразеологизмдердің сөз табына қатыстылығы жағынан ең көбі, етістік фразеологизмдер немесе идиомаланған күрделі етістіктер. Мысалы: *сөздің соңын жұтып қою, шыбын жаны шығып кете жаздау* т.б. Іштей грамматикалық жағынан бөлшектенбейтіндей болып, лексика-семантикалық жағынан бір ғана негізгі мағынаны білдіретіндей болып орныққан бір бүтін тұлға есебінде қолданылатын күрделі етістіктің идиомаланған түрін А.Ысқақов тұрақты етістіктер деп атаған [4, 239].

Хикмет тілінде де идиомаланған күрделі етістіктерді кездестіруге болады.

Алла десаң куз иашыңни баран қылу —

Алла десең, көз жасыңды көл қылар [60. 3130]

Гиммат қорин белге махкам шалиб алдым —

Тәуекел қып белді бекем байлап алдым [61. 3217]

Узин тунни кунга улаб қиям турди -

Таңды таңға ұруменен қиям тұрды [62. 3281]

Идиомаланған тіркестердің де құранды етістіктерге жататыны да бар. Мысалы: *зар қағу, көз салу, көз жазбау* т.б. Мұндай идиомаланған тұрақты етістікті Г.Смағұлова жалаң етістікті және күрделі етістікті деп бөледі [18, 26]. Жалаң етістікті тұрақты тіркестер есім сөз бен етістік сөздің тіркесуінен жасалады. Идиомаланған тұрақты етістіктер хикмет тілінде де қолданылғандығын мына мысалдардан көруге болады:

Иа, достлар, құлақ салиң айды гұмга -

Иә, достар, құлақ салың осы кепке [2. 101]

Шашин урибу қол қаушириб, тағзым қилдим -

Бас ұрып, қол қусырып, тағзым қылды [3. 202]

Халим хараб, бағрим хабаб, козим праб -

Хәлім харап, бауыр кәуап, көз бұлдырап [4. 271]

Белим бағлаб мен қилмадим бир яхши ши-

Бел буып қылмадым бір жақсы іс [7. 426]

Туни сахлар хақуйгатиб қан иглатар -

Түні бойы хақ оятып қан жылатар [60. 3103]

3. ХИКМЕТ

«Хикметте» кездесетін етістікті тұрақты тіркестердің көпшілігінің сөз құрамы, морфологиялық тұлғалануы, беретін мағынасы қазіргі қазақ тіліндегі фразеологизмдермен бірдей. Тұрақты тіркестердің көпшілігі түркі тілдеріне ортақ. Р. Сыздық шағатай тілінің элементтері ретінде көрсеткен, қазіргі тілімізде қолданылмайтын *жұда болды* фразеологизмі осы «Хикмет» тілінде кездеседі. Мысалы: *Бір суз бирла иаранлардин болдым жұда* - Бір сөзбенен жарандардан болдым жұда [2, 612]. Р.Сыздық бұл тіркестің мағынасы - айырылу екенін көрсетеді. Сонда бұл мысалдың тура аудармасы - *Бір сөз айтып жарандардан айырылдым емес пе екен* деген ой туады. Бұл, әрине, терең зерттеуді қажет ететін тұжырым екені анық. «Хикмет» тіліндегі күрделі етістіктер мен оның түрлерін сипаттай келе, біз аналитикалық тәсілдің көне тәсілдің бірі екенін, аналитикалық етістіктерінің Х-ХІІ ғасырларда да актив қолданыста болғаны байқалады. Тұрақты сөз тіркестерінің тарихы көне замандардан басталатыны және олардың түркі тілдеріне ортақ екені «Хикмет» тіліндегі етістікті тұрақты тіркестерді сипаттағанда анық байқалды.

Көне ескерткіштер тілін қазіргі тіл материалдарымен салыстырып қарасақ, етістіктің қазіргі сөз жасау тәсілдері Хикмет тілі құрамында ұшырасады. Өзгеріс көбінесе тек аффикстің мәніне, оның басқа бір күрделі аффикске негіз болуына немесе бір аффикстің варианттары қолданыла келе әр түрлі мән-мағынаға ие болуына, кейде керісінше шығу тегі жағынан әр түрлі аффикстердің мағыналас болып тұрақталуына әкеп соғады.

Кейде бір ғана аффикстің әрі есім түбірге әрі етістік түбірге жалғанып, туынды етістік жасағандығы да байқалады. Сөйтіп есім мен етістіктердің синкретизміне негізделетін аффикстердің омонимиясы белгілі бір тарихи кезеңнің куәсі есепті көзге түседі.

«Хикметтердегі» есім сөздерден етістік жасайтын жұрнақтар және олардың мағынасы берілді, туынды түбір етістік жұрнақтары мағынасына қарай топтастырылып берілді:

- I. Нақтылы заттық ұғымды қимылға айналдыратын жұрнақтар
- II. Негіз сөздегі сындық белгіні қимылға айналдыратын жұрнақтар
- III. Негізгі сындық белгіге көшу қимылын жасайтын жұрнақтар
- IV. Негіз сөздің мағынасынан дыбысқа қатысты (еліктеу сөздерден) етістік жасайтын жұрнақтар

«Хикметте» етістік негізінен синтетикалық тәсіл арқылы жасалған.

Етістіктің етіс категориясында түрленуі «Хикмет» тілінде де өнімді құбылыс.

Зерттеулеріміздің нәтижесінде етістіктердің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы өнімді тәсілдердің бірі, тарихы көне түркі жазба ескерткіштер заманынан басталады.

Хикмет тілінде көсемшенің *-n, -ын, -ін, -а, -е, -й* формалары арқылы жасалған тіркескен күрделі етістіктер көп. Хикмет тілінде *-а, -е, -й* жұрнағы арқылы жасалған күрделі етістіктер жиі кездеседі.

Көсемшенің *-ып, -іп, -п* және *-а, -е, -й* формалары арқылы толымды көмекші етістіктермен жасалған күрделі тіркескен етістіктер көп. Аталған жұрнақтар арқылы етістіктердің жасалуы өте көнеден келе жатқан құбылыс екені көрінеді.

Хикметте *-ғалы, -гелі* өнімсіз жұрнағы кездеспейді. Хикметте *-қыл* көмекші етістігі арқылы жасалған құранды етістіктер өте жиі қолданылған. Олар *ет* көмекші етістігінің орнына жұмсалған. Мысалы,

Дуниядаги куртуа курилар қылды салам -
 Ұшқан құс, құрт-құмырсқа етті сәлем
Жануа дилим аңа фида қылдым мана -
 Жан-тәнімді оған пида еттім міне

«Хикмет» тілінде *қыл* көмекші етістігі арқылы жасалған етістіктердің жүзден асатынын айта кету керек. Және олардың берер мағынасы *ет* етістігімен синонимдес. Ал *ет* етістігінің өз мағынасында жұмсалуды жолдары да кездескен. Мысалы,

Нафсим мени иолдан өриб цуар айлади -
 Нәпсім мені жолдан бұрып қор етеді
Телмуртуруб халайыққа зар айлади -
 Телміртіп халайыққа зар етеді.

Хикмет тілінде *бол* көмекші етістігі арқылы біршама етістіктер жасалған. Олар құранды етістіктің өнімді түрі *ет* көмекші етістігінің мағынасында қолданылған. «Хикмет» тілінде тек *тарт* көмекші етістігі арқылы жасалған құранды етістіктер бірлі-жарым сөйлемдерде ғана кездескен. Мысалы:

Ғарф ғашық болай десең алаш тартқыл -
 Білгір ғашық болам десең, азап тартқын

Күрделі етістіктердің ішінде қосарланған етістіктер де өнімді жолдармен жасалады. Сондықтан қосарланған етістіктерді де қайталама және қосарлама деп жіктей отырып, олардың «Хикмет» тілінде кездесуінен де сипаттама беріп өттік. Мысалы,

Мактаб бариб, қайнаб, тошб-таштим мана -
 Мектеп көріп, қайнап толып-тастым міне
Куюб пишиб иурак, бағриң езиг дағла -
 Күйіп-піскен жүрек-бауырыңды отқа бұла

Қайталама қосарланған етістіктерге хикмет тілінде азын-аулақ мысалдар кездесті. Мысалы,

Алла ядин айта-айта уала болдым -
 Алла атын айта-айта ашық болдым
Зикир сирини айта-айта қылсан тамам -
 Зікір сырын айта-айта қылсам тамам

«Хикмет» тілінде де идиомаланған күрделі етістіктерді кездестіруге болады. Мысалы,

Алла десаң куз иашыңни баран қылу -
Алла десең, көз жасынды көл қылар
Гиммат қорин белге махкам шалиб алдым -
Тәуекел қып белді бекем байлап алдым

Идиомаланған тіркестердің де құранды етістіктерге жататыны да бар. Идиомаланған тұрақты етістіктер «Хикмет» тілінде де қолданылғандығын мына мысалдардан көруге болады:

Иә, достлар, құлақ салиң айды гұмга -
Иә, достар, құлақ салың осы кепке
Башиң уриб, қол қаушириб, тағзым қилдим -
Бас ұрып, қол қусырып, тағзым қылды

«Хикмет» тіліндегі күрделі етістіктер мен оның түрлерін сипаттай келе, біз аналитикалық тәсілдің көне тәсілдің бірі екенін, аналитикалық етістіктерінің Х-ХІІ ғасырларда да актив қолданыста болғанын дәлелдедік. Ал тұрақты сөз тіркестерінің тарихы көне замандардан басталатыны және олардың түркі тілдеріне ортақ екені хикмет тіліндегі етістікті тұрақты тіркестерді сипаттағанда анық байқалды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қожа Ахмет Йасауидің өз туындысын қыпшақ, оғыз ұлыстарының ана тілінде - көне түркі тілінде (шағатай) жазуы дін тарату талабынан туса да, ол бұл шығармасы арқылы түрік тілінде жатық әрі көркем жыр жазудың қайталанбас үлгі-өнегесін жасады. Сол мақсатта ақын өзіне дейінгі әдебиетте бірыңғай үстемдік етіп келген араб, парсы тілдерімен жарыса жазып, түрікше де көркем шығармалар тудыру мүмкіндігін ашып берді.

Қ.А.Йасауидің бізге жеткен еңбегі - «Диуани-Хикмет, соңғы жылдары ақынның «Рисала» атты туындысы табылғанын көптің бәрі біле бермейді. Еңбек «Мират-ул-Қулуб - Көңіл айнасы» деген екінші атпен ҚР Ұлттық кітапханасының сирек жазбалар қорында сақтаулы. Қ.А.Йасауидің хикметтерін талдап, басқа да орта ғасыр ескерткіштерімен салыстыру барысында мынадай ерекшеліктер анықталды:

- 1) Хикмет тілінде сингармонизм заңы мүлдем сақталмаған;
- 2) Етістіктің сөзжасамы қазіргі қазақ тіліндегі етістік сөзжасамымен бірдей.
- 4) *-ла, -ле* аффиксі хикмет тілінде де өнімді.
- 5) Етіс жұрнақтары Хикметте белсенді қызмет атқарған.
- 6) Хикметте аналитикалық етістіктердің жасалуы қазіргі қазақ тіліндегідей.
- 7) Күрделі етістіктердің жасалуы қазіргі қазақ тіліндегідей, әрі жиі қолданылған

8) Шағатай тілінің ерекшелігі деп танылатын, қазіргі тілімізде кездеспейтін *жұда болу - айырылу* мәнді тіркестер хикмет тілінде қолданылып отырады.

9) Идиомаланған күрделі етістіктер қазіргі қазақ тіліндегідей мағынада қолданылған.

«Диуани-Хикмет» ескерткішінің тілі қазіргі қазақ тілінің қайнар көзі іспеттес. Орта ғасырларда жазылған шығарманың тілінің фонетикалық жүйесі, лексикалық морфологиялық құрамы, синтаксистік құрылысы, сөзжасам жүйесі тарих бойында даму барысында қазіргі қазақ тіліндегі қалыпқа түскен. «Хикмет» тіліндегі етістіктің сөзжасамы қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің сөзжасамына негіз болған.

Ғалым Ж.Байымбетова 2002 жылы Түркстанда өткен Бірінші Халықаралық түркология конгресінде өз зерттеулерінің нәтижесінде жасаған баяндамасында етістіктің грамматикалық көрсеткіштерінің «Хикмет» тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де бірдей қызмет атқаратынын айтқан болатын [6,211].

«Диуани-Хикмет» - көп зерттеуді қажет ететін дүние. Шығарма діни тұрғыдан да, тілдік тұрғыдан да терең зерттелмеген. «Хикметтегі» септік жалғаулары жеке зерттеу болып қарастырылғанымен, шығарманың сөз таптарына, жалғауларға қатысы арнайы қарастырылмай отыр. Оның үстіне, жұмысты жазу барысында, «Хикмет» тіліндегі араб-парсы элементтерінің қолданылуы өте жиі кездеседі. Бұл мәселе үлкен көлемді еңбек жазуға түрткі болары хақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бертельс Е. Литература народов Средней Азии// «Новый мир» июль, 1939.
2. Чакыр Р. Қ.А.Ясауидің «Хикмет» кітабының қазақ тіліндегі аудармалары және байланыстар проблемасы: ф.ғ.к. диссерт.Алматы,1996.
3. Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. Алматы: «Ғыл-ым»,1971.–305 б.
4. Ысқақов А.Қазіргі қазақ тілі.Морфология.Алматы: «Ана тілі»,1991. – 381 б.
5. Йасауи Қ.А. Хикмет жинақ.-Алматы: «Жалын»,1998.– 652 б.
6. Байымбетова Ж. Қ. А. Йасауидің «Диуани Хикметіндегі» сабақты, салт етістіктердің лексика-грамматикалық көрсеткіштері//Бірінші Халықаралық түркология конгресі.–Түркістан, 2002.
7. <https://elib.kaznu.kz/app/voyager/books/1443/1528952151769.pdf>
8. Piriyeve Karaman Sevil., Muhsin Karaman. (Zikirya Jandarbek Zamanhanuli) Hoca Ahmet Yesevinin Türk Tarihindeki Yeri. Astana yayınları/Ankara, 2018.392 s.